

بازنمایی اسطوره‌ای سیمای امام علی در نگارگری ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۲۱

کد مقاله: ۴۰۰۳۵

شهناز امینی^۱

چکیده

در این مقاله ابتدا به بررسی انسان و اسطوره و سپس شخصیت امام علی (ع) به عنوان اسطوره‌ای مذهبی پرداخته شده است؛ و در آخر به بررسی نگاره‌هایی که، این حوادث را بازگو می‌کند می‌پردازیم. انتخاب تصویر برمبنای اعمال قهرمانانه‌ای که امام علی را در قالب شخصیتی اسطوره‌ای نشان می‌دهد از چهار کتاب: خاوران‌نامه، احسن‌الکبار، حبیب‌السیر و روضه‌الصفاء انتخاب شده است. روش تحقیق مقاله توصیفی-تحلیلی است همچنین فنون جمع‌آوری اطلاعات به صورت متن خوانی، -که بیشتر بر پایه کتاب علی حقیقتی بر گونه اساطیر نوشته دکتر علی شریعتی- انجام گرفته است. سوالاتی که در این پژوهش دنبال می‌شود به این گونه است که: چرا انسان همواره به دنبال تصویرسازی شخصیت‌های اسطوره‌ای است؟ و چرا امام علی به عنوان انسانی بزرگ در تاریخ اسلام همچون شخصیتی اسطوره‌ای شناخته شد؟ نتایج بدست آمده نشان می‌دهد که انسان روزمرگی‌ها و اضطراب‌های این عالم را با ستایش و پرستش دنیای اساطیر چهره‌های مورد علاقه خود را آن گونه که دلش می‌خواهد تصویرسازی می‌کرده است. یک شخصیت مذهبی و یا ملی در طول تاریخ با اعمال پهلوانی خود حماسه‌هایی را پدید آورده، و به مرور زمان داستان‌هایی فراواقع و خارق‌العاده از خود به جا می‌گذارد؛ تا جایی که به شخصیتی اسطوره‌ای که ریشه در واقعیت دارد تبدیل می‌شود. در نگارگری دوره‌های تیموری و علل خصوص صفوی، این علاقه را به صورت تصویرسازی‌های در کتب مختلف می‌توان دید.

واژگان کلیدی: بازنمایی، اسطوره، امام علی، نگارگری ایران، علی شریعتی.

۱. کارشناس ارشد صنایع دستی . مدرس مدعو دانشگاه آزاد و دانشگاه پیام نور و دانشگاه علمی و کاربردی

shahnaz_artist@yahoo.com

آثار هنری مذهبی بیانگر رابطه عمیق مذهب و هنر است، که می‌توان این رابطه را همچون رابطه عالم لاهوتی و عالم ناسوتی دانست. هنرمندان مسلمان در شرح نبردها، معجزات و موقعیت‌های انبیاء از عوامل اسطوره‌ای برای بالا بردن ارزش و مقام آنها استفاده بسیار کرده‌اند. در تاریخ اسلام بسیاری از انسان‌هایی که دوستدار پیامبر بوده و با فداکاری و دل‌آوری‌هایشان همیشه همراه و همیار ایشان بوده‌اند. در میان این یاران علی(ع) به عنوان پهلوانی نامدار، که پس از گذشت چندین سال، امروزه دارای علاقه‌مندان بسیاری است، اعمال پهلوانی و مردانگی‌ها و افتخاراتی که در جنگ‌های متعدد بدست آورد، حماسه‌هایی را رغم زد. حماسه‌ها که توصیفگر تاریخ، فرهنگ و آیین هر سرزمینی است خود سراسر صحنه‌ی دل‌آوری‌ها، رزم‌ها، شادی‌ها و غم‌های مردانی است که هر کدام نمونه، نماد و سمبلی از ویژگی‌های برتر هستند. این شخصیت بزرگ که به قول دکتر علی شریعتی بزرگترین شخصیت انسانی پس از پیامبر(ص) است. کسی که در مواجهه با دشمن بی‌پاک، خشن و جنگجو، و در نزد خانواده‌ی صبور و پر گذشت است. امام علی با اعمال خارق‌العاده و قهرمانانه خود حوادثی را پدید آورد که در طول دوران تاریخ بر ارزش آن افزوده شده و در ذهن و باور به صورت فوق بشری درآمده است. این خصوصیات به گونه‌ای پر رنگ و فرا واقعی شدند که علی(ع) را اسطوره‌ای مذهبی بیان می‌کنند، که در عین وجود عوامل خارق‌العاده دارای واقعیت تاریخی نیز می‌باشد. در طول تاریخ اسلامی، در کتب بسیاری به بیان این اعمال پرداخته و در دوره‌های بعد از آن ایده‌های برای کار نقاشان شده، و بر روی کاغذ نقش می‌شده است.

یکی از این کتب حماسی، خاوران‌نامه است که درباره‌ی شجاعت امام علی در جنگ‌های زمان پیامبر به صورت شعر سروده شده و سپس توسط فرهاد شیرازی مصور شده است. دیگر کتاب مورد بحث در این مقاله احسن‌الکبار است که در قرن نهم پیرامون زندگی امامان شیعه به شیوه نثر نوشته شده و در زمان شاه پهماسب دوباره نویسی و مصور شده است. و در آخر شاهد دو نگاره از کتب حبیب‌السیر و روضه‌الصفاء متعلق به قرن ۱۱ هجری می‌باشیم، که در آن علی(ع) با جنبه‌های اسطوره‌ای به نمایش می‌گردد.

۲- انسان و اسطوره

بزرگترین جلوه انسان، جلوه‌ی این روح و این احساس خاص انسان که همواره در ذات فطرتش بوده، اساطیر است. اساطیر عبارت است از مجموعه شخصیت‌ها، مظاهر، زندگی‌ها، احساس‌ها، پیوندها و پیوستگی‌ها و روابط انسانی در حد اعلائی کمال، که چون در روی زمین این اساطیر وجود نداشته برای اشباع آن نیاز و دلهره و وسوسه و آرزو دائمی‌اش در ذهنش می‌ساخته است. (شریعتی، ۱۳۸۹: ۴۹-۵۰) اغلب مردم‌شناسان اسطوره‌سازی را مشخصه طبیعت بشر دانسته‌اند. افلاطون، ارسطو ضرورت اسطوره برای هنر را مورد تأیید قرار داده‌اند. اهمیت هنری اساطیر در قدرت آنها برای بیان حقیقت ارزش‌های انسانی است. اسطوره هنری نوعی روایت خود انگیزه است که در آن واقعیت‌های روانی - بخصوص بیم‌ها و امیدها - به زبان تخیلی ملموس و بیشتر در قالب دراماتیک به بیان در می‌آید. (پاکباز، ۱۳۹۰: ۲۶)

روایت ملی، اساطیر دینی، حقایق تاریخی، سرگذشت پهلوانان ایران، یادگارهایی که پیش از مهاجرت و از دوره زندگی در آسیای مرکزی در خاطر ایرانیان به جا مانده بود، به هم درآمیخت و داستان‌های مرتبی را پدید آورد که اساس تاریخ، ظاهر داستان و روش آنها اساطیری و دینی بود و ما نمونه‌هایی از همین داستان‌ها را در اوستا می‌بینیم که نبوت خود منشأ داستان‌های ملی ایرانیان در ادوار دیگر گشت. پیداست که ذهن ایرانیان مانند هر ملتی در تکوین این داستان‌های ملی به ذکر مفاخر و مآثر نیاکان، فتوح و اعمال بزرگ ایشان، رنج‌هایی که برده و کارهایی که کرده بودند، توجه داشت و خاطرات و داستان‌هایی از پهلوانان و جنگجویان بزرگ بر آن امور افزوده می‌شد. (صفا، ۱۳۶۳: ۲۶-۲۷)

دکتر علی شریعتی عقیده دارد که، کارهایی که انسان می‌کرده و دائماً می‌کند، ساختن جهانی است که باید باشد و نیست؛ یکی از این راه‌ها، و یکی از این تلاش‌ها که او را وادار به ساختن این عالم احساس می‌کرده، اسطوره ساختن است. اساطیر دو گونه است: یک شخصیت واقعی بوده و در تاریخ وجود داشته، این شخصیت واقعی است: یکی از قهرمانان در تاریخ است، چند سال هم زندگی کرده، فتوحات و پیروزی‌هایی داشته، بعد هم مریض شده و مرده و یا اینکه کشته شده؛ سپس همین شخصیت را به یک شخصیتی ماورائی تبدیل می‌کنند که هیچ وقت نبوده ولی او دلش می‌خواهد چنین شخصیتی باشد. از این نظر است که یک قهرمان در تاریخ را می‌گیرد، و تبدیل به یک قهرمان بزرگ اساطیری در ذهنش می‌شود، آنچه که باید باشد، نه آنچنان که بوده، می‌سازد؛ بنابراین ساختن اساطیر، نیاز انسانی است که تاریخ واقعی او را سیر نکرده، اساطیر می‌سازد و می‌داند. (شریعتی، ۱۳۸۹: ۶۲-۷۷)

با نفوذ دین اسلام و آیین و عادات اعراب در روح نهاد ایرانیان جای پهلوانان ملی را بزرگان و قهرمانان دینی گرفتند و بعضی از شاعران به جای آنکه داستان دلبران ایران را موضوع منظومه‌های خود سازند به اعمال تاریخی یا ساختگی این بزرگان

دینی توجه کردند و منظومه‌هایی به تقلید از داستان‌های حماسی ایران پدید آوردند. (صفا، ۱۳۶۳: ۱۵۸) این گونه حکایت‌ها، بازگو کننده این است که اسطوره و افسانه می‌تواند از منطق زمان و مکان خارج باشد. به عبارت دیگر، افسانه و اسطوره بی‌مکان و بی‌زمان است. در دوران اسلامی، ایرانیان مسلمان بویژه شیعیان، در آثار منظوم فراوانی به شرح فضایل و مناقب بزرگان دین، بویژه شرح رشادت‌های امام علی (ع) در جنگ‌ها پرداخته‌اند. این گونه آثار که گاه با عناصری از افسانه، تاریخ و اسطوره درهم آمیخته‌اند، فصل شورانگیزی از ادبیات کشورمان را رقم زده‌اند. (محمدی، ۱۳۸۳: ۲۴-۲۵) یعنی انسان همواره احساس می‌کرده که در این اطاقی که زندگی می‌کند، این اطاق شایستگی او را ندارد و در ذهنش یک عالم بزرگتر، یک فضای عظیم‌تر هست. این تلاش همواره در انسان هست و بوده؛ هر آفرینی زائیده احساس کمبود و نیاز به آن چیزی است که در این عالم نیست. (شریعتی، ۱۳۸۹: ۴۲-۴۳) از خصائص حماسه طبیعی و ملی آنست که یک موضوع تاریخی که در روزگاری صاحب حقیقت خارجی بود در نهایت شدت با اساطیر مذهبی و داستان‌ها و افسانه‌های ملی و خوارق عادات آمیخته شود ولی در عین حال صورت و نسق تاریخی داشته و عبارت باشد از یک سلسله اعمال منظم و مرتب. هر چه از جنبه اساطیری و ابهام روایات کاسته شود و وقایع تاریخی و واقعی و معین و صریح بیشتر در حماسه راه یابد، از ارزش حماسی روایات کاسته می‌گردد و بر ارزش تاریخی آن افزوده می‌شود. (صفا، ۱۳۶۳: ۱۱) لازمه یک منظومه حماسی تنها جنگ و خونریزی نیست بلکه منظومه حماسی کامل آنست که در عین توصیف پهلوانی‌ها و مردانگی‌های قوم نماینده عقاید و آراء و تمدن او نیز باشد و این خاصیت در تمام منظومه‌های حماسی مهم جهان موجود است. (محمدی، ۱۳۸۳: ۹) قبل از شناخت تمدن، قبل از بررسی فلسفه‌ها، قبل از بررسی و قضاوت درباره هنر و ادبیات، درباره زندگی و مذهب و فلسفه، انسان باید شناخته بشود. از نظر اسلام، انسان یک جمع ضدین است؛ یک سرش پست‌ترین ذات و سر دیگرش مقدس و متعالی است. بنابراین، این موجود دارای دوبره است که یک بعدش در پست‌ترین سطح قرار دارد و بعد دیگر در آخرین قله امکان تعالی و عظمت است، که روح خداوند است که در انسان و در آدم دمیده. انسان موجود، یعنی انسان عینی (همه ما) میان این دو قطب در حرکت هستیم. این مسیر زندگی انسان است که تحت عنوان مذهب نامیده می‌شود. (شریعتی، ۱۳۸۹: ۲۲-۲۵) از نظر دکتر شریعتی هنر عبارت است از پنجره‌ای از این عالم به آن عالم مطلق‌ها و مقدس‌ها و مذهب دری است به طرف آن عالم.

۳- شکل‌گیری شخصیت امام علی به‌گونه‌ی اساطیری

اما در تاریخ، صرف‌نظر از همه عقاید و تعصبی که ما داریم، به یک شخصی بر می‌خوریم، که نیاز انسان را به نمونه‌های اعلای مطلق عظمت‌هایی که در روی زمین در انسان نمی‌تواند باشد ولی باید باشد و نیست، جمع کرده؛ نیازی که همواره انسان تاریخ به داشتن و ساختن امثال هرکول یا رام، که مظهر شکست‌ناپذیری، قدرت و شهامت هستند در خودش نشان می‌دهد. قدرت جنگجویی که مظاهر و نمونه‌های مختلف اساطیری داشته در همه فرهنگ‌ها در خودش حفظ کرده؛ یعنی نمونه‌های متناقض را در تاریخ پدید آورده، به خاطر انسان از سعادت و از مقام و از موقعیت و از خوشبختی و آرامش و قدرت خودش می‌گذرد و شکست خود و خاندان خودش را برای دیران تحمل می‌کند. (شریعتی، ۱۳۸۹: ۸۶-۸۷)

در باب امام اول شیعیان، میان شیعه داستان‌هایی به تدریج پدید آمده که بعضی از آنها مبنی بر حوادث تاریخی یعنی جنگ‌های او در حیات محمدبن عبدالله (ص) و هنگام خلافت و شجاعت‌های وی است، به تدریج عناصر داستانی بر آنها افزوده شده است و برخی از این داستان‌ها به کلی دور از حقیقت تاریخی که اندک اندک میان ملت ایران و بر اثر اخلاص شدید به امام علی (ع) و در آمدن او در صف پهلوانان ملی به وجود آمده است. مردم با توجه به عشق و علاقه شدیدی که به مقام شامخ امام علی (ع) داشته‌اند، افسانه‌های زیادی درست کرده‌اند که با واقعیت‌های تاریخی همخوانی ندارد و بیشتر برگرفته از روحیه شخصی افراد بوده که به صورت روحیه جمعی درآمد است. (محمدی، ۱۳۸۳: ۲۵)

علی رب‌النوع انواع گوناگون عظمت‌ها، قداست‌ها، و زیبایی‌هایی است از آنگونه که بشر همواره دغدغه داشتن و پرستیدنش را داشته و هرگز ندیده و معتقد شده بوده که ممکن نیست بر روی خاک ببیند، و ممکن نیست در کالبد یک انسان در این حد تحقق پیدا کند و ناچار، می‌ساخته. (شریعتی، ۱۳۸۹: ۸۷) علی قهرمان متعالی زیبا و پاک سخن گفتن است، نمونه اعلی و متعالی شهامت در جنگ است؛ نمونه عالی پاکی روح در حد اساطیر و تخیل فرضی انسان در طول تاریخ است؛ نمونه‌ی اعلای محبت و ولطافت روح است؛ نمونه‌ی عالی دوست داشتن در حد نمونه‌های اساطیری است؛ نمونه‌ی اعلای تحمل در جایی که تحمل نکردن خیانت است. (شریعتی، ۱۳۸۹: ۹۵-۹۶)

در این منظومه‌های حماسی دینی بعضی از حالات و بزرگواری‌ها و شجاعت‌ها و دلیری‌های حضرت علی (ع) آمده است که بیشتر آنها روایت‌های شفاهی بوده که با افسانه و اسطوره و تاریخ آمیخته شده است. و حتی زمینه‌هایی از تفکر فولکلوریک در آنها

دیده می‌شود که سرایندگان آن با مهارت و استادی این موضوع‌ها را به تصویر کشیده‌اند و این نگاه نشان از توانایی، ابتکار و تیزهوشی شاعران آن بوده است که با اعتقادی راسخ و بیانی شیوا، به رشادتهای حضرت علی (ع) و باران باوفایش، جدا از صورت شکوهمند واقعیت تاریخی، در قالب اسطوره‌ای اشاره می‌کنند. (محمدی، ۱۳۸۳: ۲۷)

زندگی امام علی به عنوان قهرمانی مسلمان یکی از رایج‌ترین مضامین تصویرسازی بود، زیرا علی (ع) از شجاع‌ترین و قوی‌ترین مردان سپاه اسلام بود که در دو جنگ بدر و خیبر پرچمدار سپاه بود. در تمام فرهنگ‌ها و جوامع، روایت‌های قهرمانی را می‌توان یافت و در این رابطه، نویسندگان مسلمان برای ترسیم قهرمانان مسلمان، توانایی خارق‌العاده آنها را همراه با تمایلات روحانی، مورد توجه قرار داده‌اند. (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۷) به قول استاد مطهری: شخصیت افراد از نظر عکس‌العمل‌سازی در روح‌ها و جان‌ها یکسان نیست. هرچه شخصیت عظیم‌تر و پرنیروتر است، خاطره‌انگیزتر و عکس‌العمل‌سازتر است. (مطهری، ۱۳۸۲: ۹-۱۰)

شجاعت علی (ع) در سنت شیعه معروف است. او در همه جنگ‌هایی که در طول حیات پیامبر (ص) و بعد از آن به وقوع پیوست، شرکت داشت و هرگز ترس و نگرانی از خود نشان نداد. با وجود شکست در نبردهای متعدد مانند: احد، حنین، خیبر و خندق، در هنگام پشتیبانی از پیامبر (ص) یا وقتی که لشکر مسلمانان با وحشت می‌گریختند، هیچگاه به دشمن پشت نکرد. (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۷۹) نیازهایی که در طول تاریخ، انسان‌ها را به خلق نمونه‌های خیالی، به خلق الهه‌ها و رب‌النوع‌های فرضی می‌کشاند، در تاریخ عینی اشباع می‌کند. علی (ع) در جنگ مانند یک رب‌النوع اساطیری می‌جنگد و در کوچه در برابر یک یتیم، چنان ضعیف و پریشان می‌شود که رقیق‌ترین احساس یک مادر را به صورت اساطیری نشان می‌دهد. (شریعتی، ۱۳۸۹: ۸۷-۸۸)

۴- امام علی (ع) در جایگاه اسطوره در نگارگری ایران

شمار آثار شیعی در خلال دوره تیموری به‌روشنی قابل ملاحظه است. گروهی از عالمان صوفی با هدف تحت تأثیر قرار دادن سلطان، به دربار حاکمان تیموری رفت و آمد می‌کردند. (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۸۹) از حماسه‌های قدیم دینی شیعه خاوران‌نامه است در شرح احوال و داستان‌هایی از علی بن ابیطالب (ع). در باب امام اول شیعیان میان شیعه تدریجاً داستان‌هایی پدید آمده که بعضی از آنها مبنی بر حوادث تاریخی یعنی جنگ‌های او در حیات محمد بن عبدالله (ص) و هنگام خلافت و شجاعتی‌هاست منتهی به تدریج عناصر داستانی بر آنها افزوده شده‌است. برخی دیگر از داستان‌ها بکلی دور از حقیقت تاریخی و افسانه‌ی محض است که اندک اندک میان ملت ایران و بر اثر اخلاص شدید این قوم نسبت به علی (ع) و درآمدن او در صف پهلوانان ملی وجود یافت. (صفا، ۱۳۶۳: ۳۷۷)

خاوران‌نامه‌ی ابن‌حسام که در سده نهم هجری در شیراز تدوین شده است، نسخه مشهور ترکمن است که به‌صورت فاخر و نفیسی مصور سازی شده و رشادتهای امام علی (ع) را به تصویر می‌کشد. بعدها این نسخه تکه تکه شده و برخی از نگاره‌هایش در مجموعه‌هایی در آمریکا و در کتابخانه جستریتی در دابلین و بخش بزرگتر آن در موزه‌های هنر تزینی تهران نگهداری می‌شود؛ باقی مانده آن باید در مجموعه‌ی کتابخانه‌های سراسر دنیا پراکنده شده باشد. (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۶) ناظم کتاب خاوران‌نامه مدعی است که موضوع منظومه خود را از یک کتاب تازی انتخاب کرده است و این خاصیت بیشتر کتب حماسی (ملی - تاریخی - دینی) ایرانست که لامحاله مبتنی و مستند بر اصلی بودن و سازندگان آنها مستقیماً در جعل روایات و احادیث دخالتی نداشته‌اند. نخستین ابیات خاوران‌نامه چنین است:

نخستین	بر این	نامه‌ی	دلگشای	سخن	نقش	بستم	بنام	خدای
خداوند	هوش	و	خداوند	جان	خداوند	بخشنده‌ی	مهربان	
یگانه	خداوند	بالا	و	پست	گواهدست	بر هستیش	هرچه	هست

و شاعر در مقدمه‌ی بی که بر کتاب خویش افزوده اعتقاد صریح خود را با ائمه اثنی عشر و دوستدارای چهارده معصوم در این دو بیت بیان کرده است:

بحق	تو ای	دلاور	آب و	خاک	بدان	چارده	نام	معصوم	پاک
بدان	چارده	نام	معصوم	پاک	که	هستند	فخر	زمین	و

(صفا، ۱۳۶۳: ۳۷۸)

نقاشی‌های این نسخه خطی، اولین و عالیترین سبک ترکمن است که تا اواخر سده دهم هجری، تداوم یافته و مرکز آن احتمالاً شیراز و جنوب ایران بوده است. نسخه‌ی خاوران‌نامه همواره امام علی (ع) را در هاله‌ای نور نشان داده و تقریباً او را نزدیک

پیامبر(ص) قرار می‌دهد. برای نشان دادن شجاعت علی(ع) در نسخ خطی کلیات تاریخی و خاوران نامه، هنرمندان و حامیان سعی کردند داستان‌هایی را انتخاب کنند که توانایی ویژه ی علی(ع) را نشان دهد. (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۶-۷۷)

تصویر ۱: جبریل قدرت فوق‌العاده علی را به پیامبر اکرم نشان می‌دهد. از ابن حسام. خاوران نامه شیراز. تهران. ۸۸۲-۸۹۲ ه.ق. موزه کاخ گلستان. (شایسته فر، ۱۳۸۴: ۸۸)

قراقویونلوها، سلسله‌ای شیعی بودند و خاوران نامه تحت حمایت پیروان پسر جهان‌شاه که در اواخر سده ی نهم هجری در شیراز حاکم بود، مصور گشت و احتمالاً مصورسازی این نسخه ی خطی شیعی، تحت سرپرستی خلیل، پسر اوزون حسن (رهبر آق‌قویونلو) و توسط همان هنرمندانی که بعد از مرگ پیروان در شیراز باقی ماندند، ادامه یافت. اگر چه در دوران حکومت خلیل، تسنن مذهب رسمی بود، نگاره‌های خاوران نامه نشان می‌دهند که هنرمندان و حامیان آن به امام علی(ع) می‌گذاشتند. می‌توان چنین فرض کرد که حکمرانان ترکمن همان سیاست تیموریان را در احترام به شیعه و مفاهیم آن پی گرفتند. (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۸۷)

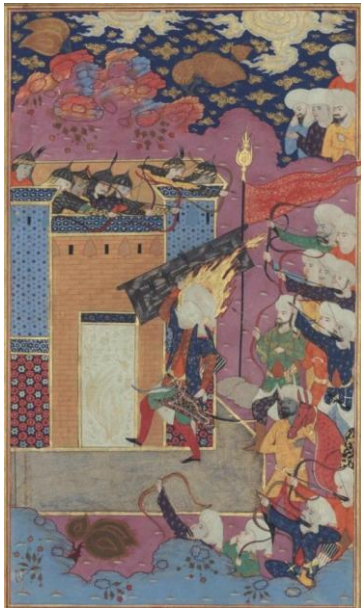
تصویر ۲. نبرد حضرت امیر با موجودات افسانه‌ای. فرهاد شیرازی. خاوران نامه شیراز. تهران. ۸۸۲-۸۹۲ ه.ق. موزه کاخ گلستان. (رجبی، ۱۳۹۰: ۸۰)

تصویر ۳. حضرت علی ستون سلیمان را از جا برمی‌کند. فرهاد شیرازی. خاوران نامه شیراز. تهران. موزه کاخ گلستان. (خوسفی بیرجندی، ۱۳۸۱: ۶۵)

کتاب احسن الکبار فی معرفه الائمه الاطهار تألیف ابن عرب‌شاه محمدبن ابی زیدالعلوی ورامینی از علمای شیعه به سال ۸۲۷ ه.ق است. این اثر نخستین تألیف به زبان فارسی، پیرامون زندگی امامان شیعه به شمار می‌آید. این کتاب در سده ی ۱۰ هجری، به روزگار شاه طهماسب اول صفوی و به دستور او به دست فخرالدین علی ابن حسن زواری تلخیص شده و با افزودن مطالبی بر آن به نام لوامع الانوار الی معرفه الائمه اطهار نامیده شده است. این نسخه با ۱۷ مجلس از رویدادهای مهم زندگانی و معجزات پیامبر و ائمه اطهار آراسته شده است. (شاهکارهای نگارگری ایران، ۱۳۹۰: ۲۱۳) این تصاویر وقایعی را روایت می‌کنند که در اسلام و نزد شیعه از اهمیت بالایی برخوردارند و شیعه بدانها می‌بالد. برخی از وقایع نیز صفات و فضائل ائمه را به نمایش می‌گذارند. تصویر زیر نبرد حضرت علی با نره دیوان را در چاه پیرالعلم، که به اذن رسول انجام شد نشان می‌دهد. بنابر مندرجات مربوط به این تصویر در احسن الکبار که از ابوبکر مفسر شیرازی نقل قول می‌کنند، رسول اکرم (ص) در روز حدیبیه از عمر، عثمان و

ابوبکر خواستند که به وادی جن بروند و ایشان را دعوت کنند، هیچ‌یک از آنها نپذیرفتند، تنها حضرت علی پذیرفت و به میان اجنه رفت و ۹ شبانه روز در چاه پیرالعالم با نره دیوان جنگ کرد. (شایسته‌فر، ۱۳۸۸: ۲۰-۲۳)

تصویر ۵. کندن در خیبر توسط حضرت امیر (ع). هنرمند نامعلوم. حبیب‌السیر. اوایل سده ۱۱ ه.ق. کاخ گلستان. (رجبی، ۱۳۹۰: ۱۸۳)

تصویر ۴. مسخر نمودن اجنه توسط امیرالمومنین علی (ع). هنرمند نامعلوم. احسن الکبار. ۹۸۸ ه.ق. کاخ گلستان. (رجبی، ۱۳۹۰: ۲۲۰) حبیب‌السیر، تألیف ارزشمنند خواند میر، در ذکر احوال انبیا (ع) و بیان حالات حکما نوشته شده است. جزء چهارم در ذکر وقایع ایام خلافت حضرت علی (ع) است. (شاهکارهای نگارگری ایران، ۱۳۹۰: ۱۷۹)

تصویر ۶. علی بر شانه‌های پیامبر بت‌ها را از قسمت بالای کعبه می‌اندازد. میرخواند. روضه‌الصفاء. مصر. موزه قاهره. (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ص ۱۵۴)

کتاب روضه‌الصفاء اثر مولانا حسین کمال الدین حسین بن علی معروف به واعظ کاشفی نویسنده و واعظ فارسی است که به دستور و درخواست شاهزاده مرشد الدین عبدالله ملقب به سید میرزاداماد سلطان حسین بایقرا در سال (۹۰۸-۹۰۹) نوشته شده است. این اثر زندگی نامه‌ی شهیدایی چون علی (ع) و خاندانش به ویژه امام حسین است که در مکتب باشکوه بغداد به وجود آمده است. این کتاب بین شیعیان معروف و شناخته شده است و به عنوان یادبودی از محرم استفاده می‌شود؛ همچنین اثری ماندگار از خود در مراسم عزاداری که روضه خوانده می‌شود به جا گذاشته است. (شایسته‌فر، ۱۳۸۸: ۱۸)

۵- نتیجه‌گیری

انسان در همه فرهنگ‌ها و ملل مختلف به دنبال تعالی و پرورش روح و احساس درونی خود بوده است در این مسیر به حالات و خصوصیات برتر در فطرت خویش اهمیت بیشتری می‌داده است و بر مبنای علاقه و احترام نسبت به شخصیت‌های برجسته تاریخ، آنها را با عناصری فراواقعی در هم آمیخته و شخصیتی را پدید آورد که می‌خواهد باشد. علی (ع) در همه دوران‌ها محبوب بوده‌است، و علاقه‌مندان بسیاری به شخصیت و منش او جذب شده‌اند. او کسی است که همواره یار و همراه پیامبر بوده و با اعمال پهلوانی خود در راه مبارزه با ظلم و حمایت از مظلوم حوادثی را پدید آورده است.

آثاری که در این مقاله از آنها نام برده شد چون: خاوران‌نامه، احسن‌الکبار، حبیب‌السیر و روضه‌الصفاء در دوره‌های تیموریان و صفویان نقش شده‌اند. باتوجه به اینکه در دوره تیموریان مذهب سنی حاکم بوده، نگاره‌های خاوران‌نامه که متعلق به این دوره است چهره امام علی (ع) نقش شده است ولی در مابقی نگاره‌ها که از کتب، احسن‌الکبار، حبیب‌السیر و روضه‌الصفاست چهره ائمه با پارچه‌ای پوشیده شده است؛ و دلیل بر حکومتی شیعی مذهب در دوره صفویه است.

به طور کلی در این دو دوره اسلامی و علل خصوص دوران صفویه و مذهب شیعه، تصویرسازی شخصیت امامان در نقاشی‌ها جایگاه ویژه‌ای پیدا کردند. در این میان، امام علی (ع) با توجه به شخصیت بزرگ و جنگ‌ها و قهرمانی‌هایشان مورد توجه هنرمندان قرار گرفت تا جایی که شخصیت واقعی ایشان با حد‌اعلای کمال در احساس، زندگی و روابط انسانی آن گونه که در آرزوی هر انسانی است ادغام شد و شخصیتی اسطوره‌ای از علی (ع) را پدید آورد.

منابع

۱. پاکباز، رویین (۱۳۹۰)، «دایره‌المعارف هنر»، چاپ دهم، تهران، فرهنگ معاصر.
۲. شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۸)، «بررسی موضوعی نسخه خطی احسن‌الکبار شاهکار نگارگری مذهبی دوره صفویه»، کتاب ماه هنر، دوره دوازدهم، ش ۱۳۸، صص ۲۷-۱۴.
۳. شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۴)، «هنر شیعی (عناصر هنر شیعه در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان)»، چاپ اول، تهران، انتشارات موسسه مطالعات هنر اسلامی.
۴. شریعتی، علی (۱۳۸۹)، «علی حقیقتی بر گونه‌ی اساطیر»، چاپ اول، تهران، بنیاد فرهنگی دکتر علی شریعتی.
۵. رجیبی، محمدعلی (۱۳۹۰)، «شاهکارهای نگارگری ایران»، چاپ دوم، تهران، موزه هنرهای معاصر تهران.
۶. صفاء، ذبیح‌الله (۱۳۶۳)، «حماسه‌سرایی در ایران»، چاپ چهارم، تهران، امیرکبیر.
۷. محمدی، هاشم (۱۳۸۳)، «سیمای امام علی (ع) در حماسه‌های دینی و مذهبی ایران»، مجله کیهان فرهنگی، دوره هفتم، ش ۲۱۶، صص ۲۰-۱۵.
۸. مطهری، مرتضی (۱۳۸۲)، «جاذبه و دافعه علی(ع)»، چاپ چهارم و پنجم، تهران، صدرا.
۹. خوسفی بیرجندی، ابن حسام (۱۳۸۱)، «خاوران‌نامه: شاهکاری از ادبیات و هنر نقاشی ایران (قرن ۹ هجری)»، چاپ اول، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

